

Illyés Gyula

Szolgák szabadon

A harmincas évek elején Magyarországra érkezett ifjúkorom egyik eszményképe. Ernst Toller, a rövidéletű 1920-as bajor Tanácsköztársaság közoktatási népbiztos, aki az ezért elszenvedett két évi börtönbüntetés alatt „Das Schwalbenbuch” címmel egy füzetnyi verset írt a rácsán röpködő fecskéről – s az eközben támadt érzéseiről – s ezzel, meg egy különös tárgyú drámájával világhírt szerzett. Szerettem volna legalább távolról megpillantani.

Már majdnem sikerült. A biztosító társaságnál, ahol hivatalnokoskodtam, dolgozott Székely Béla, aki itt az „Erec Izrael” elnevezésű ügynök csoportot vezette, az ezen át kötött biztosítások valamiképp az épülő Palesztinát is támogatták – Székely buzgalmából, aki különben igazi hivatásként gyermek lélekanalízissal és baloldali irodalom-pártolással foglalkozott. Meghívta vacsorára a nagy német író. Abban a hiszemben, hogy az változatlanul kommunista, vacsora-társaságul szélső forradalmi magyar költőket akart körébe gyűjteni. Értesülve Toller iránti tiszteletemről, olyan szíves volt, hogy engem is ezek közé sorolt.

Az apró termetű, de óriásszemű, rokonszenves háziasszony éjfélig melegítette újra meg újra a magyaros paprikás csirkét; míg végre gumi keményen mi magunk ettük meg. Ernst Toller nem jött el; épp azért, mert megtudta, milyen együttes várja ott az Újlipótváros szoba-hallos kis lakásában.

A város legelőkelőbb negyedében lakott a budai várban, a Hatvany palotában. A nagy fogadó estélyére, amelyre a budai paloták e tán legszebbikében, legdíszesebbikében Hatvany Lajos báró adott, már fokozott kíváncsiság vezetett el, legyőzve idegenkedésemet, amely addig utam szegte, hogy ilyen helyre – cukorgyáros arisztokraták budavári palotájába – betegyem a lábam.

Nem volt okom megbánni. Emlékező agysejtjeimen ma is azon elevenen, tarkán, zajosan és boldogan nyüzsög az a csaknem százfőnyi budapesti betűértő, aki akkor a vékony, szerény, értelmes-fájdalmas mosolyú költő körül etetett kacsaseregként gyűrűzött és tolongott, egymás válla fölé emelve a szmoking bezsírozásától óvandó sonkás kenyeret és a kilöttyentéstől óvandó pezsgős borospoharat.

A költő nem sokkal később, már Hitler uralma alatt a száműzetésben, fölakaszottta magát, vagyis valóban tragikus körülmények között pusztult el, nem bírván az átmeneti reménytelenséget és tán a máris véglegesnek mutakozó elfeledettséget. Tehetsége pici volt, töredékes; ahhoz, hogy kiemelkedjék s fényt vessen foglalat kellett, hódoló és már-már istenítő sors- és hittársaknak figyelem-hívó tömör gyűrűje világ méretben is. S az elmaradt.

Ott a budavári palotában jelen volt. A „Fecskék könyve” szerzőjének értelmes szénfekete pillantását a kétely, a szellemi fájdalmak legkülönbike tette megnyerővé. De ilyen ünneplés közepén ki nem felelte volna el a kínos tudatot, hogy esztendőök óta nem volt egy épkezézláb sora s a fojtó szorongást, hogy lesz-e valaha is? Megrázó volt figyelni, hogy ez az alacsony, vékony, ez a mindkét értelemben jófejű, de jelentéktelensége érzete miatt oly szerencsétlen s alapjában szinte félénken szerény ember, hogy veszti el lába alól a talajt, hogy emelkedik nem neki való magasba s a rákényszerített szerep hatása alatt, hogy kezdi játszani a jelentős személyiséget, a messze kimagasló nagy írók olyanok előtt, akik közt legalább tíz akadt nála tehetségesebb.

Némán szorítottam kezét vele.

Épp arról faggatták, fog-e írni rólunk. Illetve azt bizonygatták neki, milyen fontos, nemzetközien is, milyen nagy jelentőségű, hogy írjon, ő írjon Magyarországról.

Írni fogok, mondta szinte megnyugtató hangon. Már meg is van a központi gondolat, ami köré helyszíni benyomásaimat tömörítem.

Halljuk, halljuk! Hagyja hallani! Hagyta hallani; mint egy fejedelem.

Kapitális ökörséget mondott.

Ma reggel értesültem, nyilatkoztatta ki a csöndben, hogy a magyar nyelvnek saját szava sincs arra, hogy szabadság.

Egy időszámításunk előtti teremő szavát sem fogadhatta volna nagyobb püssztelenség. Folytatta:

Mit várhatunk egy olyan országtól, melynek bennszülöttei a legeredendőbb érzés, a legszentebb fogalom szavát is csak más nép szókinéséből ismerik? Ezt fogom megírni.

Meg is írta, amint elhagyta az országot s meg is nyilatkozta, már Bécsben egy újságírónak. Aki aztán ezt szintén leírta.

Az én számat sem hagyta el szó. Egyrészt, mert rosszul, illetve csak szemmel tudok németül, jobbam alatt szótárral. Magának Tollernek írásait is így olvastam, nem kis mértékben nyilván emiatt olvasva beléjük azt, amit hallomásból, eleve bámulnom illett bennük. Némi automata-késéssel fogtam föl az észrevételt. Másrészt meglepetésemben hallgattam. Hogy nyelvünk szabad szava az ó szlovénből származik, diákkorom óta tudtam. A tapintatlanság lepett meg, egy vendég részéről. Aztán ezzel csaknem egy időben, hogy a rengeteg jelenlevő magyar közül senki sem válaszolt erre a csakis a hirtelen magasba jutás szédületével magyarázható zagyvaságra.

Lépcsóházi visszavágó vagyok A méltó válasz itt jutott eszembe. Ez:

Igaz, őseink nem ismerték a szabadság szót. De a szolgaság szót sem ismerték; mert hisz az is átvétel. Vagyis az egész fogalom körtől mentesek voltak. Ahogy azt, hogy egészség, nyilván azt sem az egészségesek teremtették meg s emlegetik legtöbbet, hanem a betegek.

Mindezt nem az anekdota kedvéért mondtam el. Bevezetőül a következőkhöz.

[A kéziratnak itt vége szakad.]

Néhány mondat Illyés Gyula Szolgák szabadon című írásához

Illyés Gyula naplójegyzeteiben az 1959. január 29-i bejegyzésénél szerepel Ernst Toller neve:

„Találomra kihúzik egy könyvet. Toller: Fecskék könyve, Dsida fordításában. Kinyitom, szabad versek....”

A napló féoldalas bejegyzéséből gondolom, hogy apám a fenti rövid írást szintén 1959 elején vetette papírra, Toller versei ébresztették föl hajdani emlékeit, amelyeket azonnal leírt. Nem valószínű, hogy később tette volna, mert az elkövetkező hónapokban csupa baj és fájdalom érte. Barátai évek óta börtönben. Ekkor tudta meg, hogy Déry mégsem kap amnesztiát, Bibót már eleve életfogytiglanra ítélték. Néhány héttel később történt anyám aggasztó rosszullete, eszméletvesztése. És egymás után érkeztek a rossz hírek: azt is megtudta, hogy kihagyták az Írószövetségből, fölszólították viszont arra, hogy írjon véleményt a népi írók elleni állásfoglalásról. Készülő színdarabját, melyet öngyilkosságot megkísérlő barátja, Gellért Endre kedvéért kezdett el, a Nemzeti vezetése elhárította. Így hát valószínű, hogy Toller történetét hamar kisöpörte agyából a sok más gond.

Talán később sem vette elő. A szöveget anyám gépelte le, tehát a hagyatékban van egy kézírásos és egy autográf javításhoz gépirat is. Mindkettő papírja, illetve az írás és az írógép betűi is megerősítik a feltételezett 1959-es időpontot.

Az utolsó mondat világosan utal arra, hogy amit itt olvashattunk, csak a bevezetője egy tágabb gondolatmenetnek. De hol lehet a folytatása? A kézírásban sok a javítás, maga a fogalmazás azonban annyira kész, a leírás pedig annyira képszerű, hogy felveti a gyanút: talán mégis megjelent valahol? Nyilván nem 1959-ben, vagy közvetlenül utána, hiszen akkor apám még évekig anatómia alatt volt. De ha megjelent, akkor hol, mikor és milyen folytatással?

Irodalomtörténetünk egyik nagy fogyatékosága a bibliográfiák hiánya, pedig minden kutatás alapja az eredeti dokumentumok föltárása. Olvassuk-e az írókat vagy sem, közöljük-e műveit vagy sem: ez a művész vagy a tanár gondja; a tudománynak viszont föladata a létező művek föltérképezése és az arról való számadás.

Annál is inkább, mert Toller története – anekdotája – régen elfeledett eseményeket is fölidéz.

Apám nem említi itt, hogy Ernst Tollerrel 1932. május közepén találkozott, az akkor Budapesten először megrendezett Pen-kongresszus alkalmából. Ahogy Passuth László érzékletesen beszámol róla önéletrajzi munkájában, a Réz korban (Szépirodalmi 1969. 566.): „Május 14-én megnyílt a Pen-kongresszus. Az új konzervatív elnökség megkapta az állami szubvenciót ... Terjedelmes fogadó bizottság, magyaros vendégszeretet, felkészült kongresszusi titkárság. ... díszestély az Operában... negyvenöt Pen-centrum képviselője van jelen.” A keddi ülésen azonban Marinetti és Toller vitába csapott, Toller a szerdai ülésen újból fölszólalt a sajtószabadság mellett. Ezután apám a magyar Pen nevében tiltakozott a cenzúra minden formája ellen, szót emelt a könyvelkobzás és a sajtóper ellen, kiállt a sajtó- és gondolatszabadságért. Azt javasolta, hogy minden efféle vétséget tartson nyilván és hozzon nyilvánosságra a londoni PEN-központ. Beszédének szövege csak francia fordításban maradt fönn. Utána ismét

Marinetti szolt: „Él Olaszországban egy nem fasiszta filozófus, aki teljes írásszabadságot élvez. Éljen Benedetto Croce.” Sárközi György is hozzászolt a vitához.

A Pen-kongresszus egyik hozománya az volt, hogy enyhített Magyarországnak a világháború után kialakult kulturális elszigeteltségén, hogy vissza akarta vezetni a magyar kultúrát a nemzetközi megbecsülésbe, és ehhez nemcsak a magyar írók, költők, kiemelkedő értelmiségiek, hanem a kormányzat szándéka is hozzájárult: „Horthy kormányzó köszönti a résztvevőket, mindenkivel külön-külön saját anyanyelvén beszél. Az üdvözlőszavakat Galsworthy mondja...” – írja Passuth, majd azt, hogy kiemelkedő volt Babits Mihály békebeszéde, amely a kongresszust lezárta.

Mi haszna a befejezetlen, abbahagyott írások közzétételének? Egy-egy nagy művész töredékeit is érdemes ismernünk, természetesen, elfeledett események, karakterek, történetek is fölbukkannak a múlt mély és sötét kútjából. Ugyanakkor a befejezetlenség folytán – a véletlen révén – „nyitott” szövegek az olvasót arra készítetik, hogy továbbvezesse az író fölvetette gondolatot és történetet. Ez pedig befogadói részvételnek, valódi modern participációnak nyit utat.

Föltéve persze, ha az abbahagyott szöveg minősége és mélysége ezt lehetővé teszi.

Illyés Mária